

בית המדרש

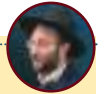
מכתבים ומאמרים שנשלחו למערכת, עם תגובות רבני בית המדרש – מטובי הכותבים בגליון

על העבודה

חזרת העבודה בסדר הגאולה

בגליון פ"ב בתוך תגובה במדור בית המדרש, הזכיר הרב איינהורן כמשיח לפי תומו, שחידוש עבודת הקרבנות קודם לבנין בית המקדש, כי מקריבין אף שאין בית, ועכשיו יש בנושא זה הרבה שיח בכל היוכחים על שתי הלחם. ורציתי להעיר, שהנה נכון שזו ההלכה שמקריבין אף שאין בית, אבל קשה לפרש שכך יהיה סדר הגאולה, שהרי אמרו בגמרא במסכת מגילה (יז) שכיון שבא דוד באה תפלה, וכיון שכך - עבודה. ואף שכתוב שירושלים קודם, ורש"י פירש בית המקדש, צ"ל שכוונת רש"י היא שבית המקדש ישוב למקומו, שיחזיר לנו ה' מקומו. או אולי אפילו יבנוהו אך בלא קרבנות עד אחר שיבוא דוד מלכם, ותתקבל תפילתם.

יחיאל ב.



הרב חיים מאיר אינהורן:

לענין השאלה האם העבודה תשוב רק אחרי בית המקדש, מפני שבסדר הגאולה שאנו מתפללים כל יום שלוש פעמים, השבת העבודה כתובה רק בסוף הבקשות, אפילו לאחר 'שומע תפילה'. הנה, לפני שאוכיח בס' מחז"ל ומקדמוניו שבפשוטו, בסדר חזרת השכינה השבת העבודה קודמת לבנין הבית, ראשית יש לדעת, שלפני הכל יש הלכה - ומכיון שנפסק שמקריבין אף על פי שאין בית, הרי שמצוות - מקיימים, וכל הנידון בסדרי הגאולה נוגע רק לאופן הצפיה לישועה, או ברתימת מאמצים מיוחדים לקדם משהו, שאם יש לנו ראיות מהפוסקים ומחז"ל, אז הדבר מכוון את צורת הפעולה, אולם פשיטא, שאם אפשר לקיים - אז מקיימים, וכמו שכתב מרן רבי יוסף קארו בכסף משנה על הרמב"ם סוף פרק ו' מבית הבחירה, שפסק שם את ההלכה שמקריבין אע"פ שאין בית, וז"ל: "שמא בזמן החרבן יתן לנו רשות להקריב". וכל גדולי הפוסקים כמרנן ורבנן הרעק"א והחת"ס והחזו"א, דנו כדרכה של תורה אם אפשר לחדש העבודה בגלל ספקות הלכתיים גיליים, כגון תכלת בבגדי כהונה, וכיוצא בכך, ואף אחד לא חשב לבטל מפני שצריך איהו סדר מסוים.

ואמנם, חז"ל אכן תיקנו לנו סדר לגאולה, המיוסד בדקדוק ע"פ הנבואות, וכנראה שהנפקא מינה של סדר הצפיה היא משמעותית מאד, ולכן אפתח בהערה חשובה על הסדר, הנוגע לענייננו, שיש לשים לב שהסדר בגמרא (מגילה יז. ב. יח. א) ובתפילה הוא קיבוץ גלויות, שבירת השופטים הרעים, הרמת קרן הצדיקים, בנין ירושלים, משיח, תפילה, עבודה. והנה, בנין ירושלים קדם למשיח, ולרש"י במלה 'ירושלים' - הכוונה לבית המקדש, וא"כ ממה נפשך - אם כדברי רש"י, הרי שאתה מתפלל בכל יום שנזכה לבנין הבית לפני שהמשיח יבוא. ואם תרצה לפרש שבנין ירושלים הוא הבתים והשיבות, וזה מה שיהיה לפני ביאת המשיח, ובכך מה לדעתך קורה עכשיו?

[ובאמת, דברי רש"י שבית המקדש קודם למשיח, מוכחים להדיא בברייתא שמביאה הגמרא בברכות (טז). על סדר תפילת הבינו, שם 'בנין ירושלים' נכתב בזה"ל - 'וישמחו צדיקים בבנין עירך ובתיקון היכלך', ובירושלמי (ברכות פ"ד ה"ג) הדבר מקבל משנה חיזוק - 'וישמחו כל חוסי בך בבנין עירך ובחידוש בית מקדשך ובצמח דוד עבדך'.]

והנה, להסביר כדברך שלא יוקרבו קרבנות עד אחרי הבנין ואחרי משיח ואחרי קבלת תפילה הוא תמוה מאד, כפי שכבר הרגשת, והתירוץ שיבנו בנין אך לא יקריבו הוא תמוה ביותר, ובפרט שמבואר שישראל שמחים בכך, כאשר ברמב"ם מבואר, שמטרת הבית הוא להיות מקריבין בו קרבנות, וכך פתח את הלכות בית הבחירה (פרק א הלכה א) - "מצות עשה לעשות בית לה' מוכן להיות מקריבים בו הקרבנות, וחוגגין אליו שלש פעמים בשנה, שנאמר 'ועשו לי מקדש'". ולשיטתך, שבקשת העבודה באה רק לאחר ביאת המשיח וקבלת התפילות, כיצד ניתן להסביר דבר כזה שנבנה את בית המקדש, אך במשך שלבים כה רבים נמנע מהקרבנות קרבנות? ומדוע אפילו המשיח, שגם הוא שלב בדרך, לא מקריב מיד? יתר על כן - ברכת 'עבודה' היא הרי כבר משלוש אחרונות של שבח, ולא מהברכות האמצעיות של הבקשה, ומעמדה כבר עומד במקום אחר. לכן נראה פשוט כבר מסדר התפילה, שאין הכוונה בברכת עבודה, שעד אז לא יקריבו קרבנות כלל, אלא שקבלת העבודה לרצון הוא ענין אחר.

כעת נשאר להוכיח, שאכן קרבנות קודמים לבנין הבית, וגם להסביר מהו אם כן הענין בקבלת העבודה, שבאה אחרי כל הסדר.

ראשית, המקור לכך שמקריבין אע"פ שאין בית הוא ממשנה בשלהי מסכת עדיות, המכונה בלשון חז"ל בחירתא, מלשון המשנה המובחרת שכולה נפסקה להלכה, כדברי רש"י (ברכות דכ. קידושין נד.). שכל דבריה מפי הגדולים, וזה לשון המשנה שם - "אמר רבי יהושע, שמעתי, שמקריבין אף על פי שאין בית". ולמי העידו זאת, ולמי נכתבה זאת המשנה, אם לעולם לא יהיה? יתר על כן, מבואר בגמרא ברכות כח, שבחירתא מסכת עדיות, לא נשנתה עם כל המשניות, אלא שהיא חורבן בית שני, כשנכנסו רבותינו בכרם שביבנה, והיתה המחלוקת הגדולה בבית המדרש, ראו שיש צורך להכריע, ובו ביום נשנתה מסכת עדיות. כלומר, נתכנסו כל אדירי הלבנון חכמי המשנה לקבוע הלכה, שמקריבין אע"פ שאין בית, בשביל מי ובשביל מה? והרמב"ם וכל הפוסקים, שכתבו "מקריבין אע"פ שאין בית", בשביל מי כתבו?

והנה, כבר כתבו גדולי הדורות ע"פ הנבואות וחז"ל, שענין גאולה אחרונה יהיה כמו שהיה ע"י כורש מלך פרס, שזהו המסר שיוצא בסוף התנ"ך, השורה האחרונה שבספר האחרון מ"ד ספרים (דברי הימים ב לו כב-כג) - "בשנת אחת לכוּשׁ מֶלֶךְ פָּרַס לְכָלֹת דָּבָר ה' בְּפִי יִרְמְיָהוּ הַעִיר ה' אֶת רוּחַ כּוֹשׁ מֶלֶךְ פָּרַס וַיַּעֲבֹר קוֹל בְּכָל מְלָכוֹת וְגַם בְּמִקְרָא לְאֹמֶר. כֹּה אָמַר כּוֹשׁ מֶלֶךְ פָּרַס כָּל מְמָלְכוֹת הָאָרֶץ נָתַן לִי ה' אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם וְהוּא פָקַד עָלַי לְבָנוֹת לוֹ בֵּית בִּירוּשָׁלַם אֲשֶׁר בִּיהוּדָה מִבְּקָם מֶלֶךְ עָמָו ה' אֱלֹהֵי עָמָו וַיַּעַל. וְהוּבְאוּ דְבָרֵיהֶם לְאוּרֶךְ גְּלִילוֹת קְדוּצָה, וּבֵין הֵיתֵר כָּתַב כֵּן אֲדוֹנָנוּ הַגֵּר"א, בביאור הגר"א לתיקוני זו"ח כז, והס"ק מרן ר"י מרוז'ין, הובא בעיריין קדישין על פסח תר"י, והחפץ חיים רמז לזה בשם עולם שער

ההתחזקות פרק י"ד, והוא מקדמאי - הרמב"ן על שיר השירים פרק ח, ואברבנאל על עובדיה, והרד"ק בתהילים קמו, ועוד הרבה, וממילא זהו סימן לנו, שהלא בתחילת ימי בית שני, במשך עשרים ושנים הקריבו קרבנות לפני בנין הבית.

וכן כבר התפרסמה השמועה מהגר"א, שאם יקריבו קרבן על הר הבית, כבר יהיה אחרי הכל, ואני שמעתייה ממור"ר סבי מרן הגרז"ן גולדברג זצ"ל שכך שמע מזקני ירושלים, והובא בספר סלו המסילה בשם הגר"ז מסאלנט בשם הגר"ח מוואלוז'ין בשם הגר"א.

וזה הסדר, שקודם בונים מזבח ומקריבים קרבנות, ואח"כ בא עת בנין הבית, הוא ממש מעיקרי הספר דרישת ציון למורנו מרן הגאון המופלא רבי צבי הירש קאלישר זי"ע, עיי"ש שמוכיח כן מן הפוסקים ומחז"ל ומקדמאי ראשונים ואחרונים. וכן סדרו בתפילה אנשי כנסת הגדולה: "מזבח חדש בציון תכין..." ואח"כ "ובעבודת ביהמ"ק נשמח כולנו". (עמ' 45 בהוצאת מה"ק), וז"ל שם בפתיחת פרק המוסף (עמ' 139): "לברר ולקיים מה שהעליתי שם, הלכה ברורה בענין הקרבנות בזמננו. והגם שאין נפקותא - בעוד שאין לנו רישון מהמושל - מכל מקום, **תיכתב זאת לדור אחרון** [ההדגשה במקור!]. אשר בלי ספק יבוא מועד אשר הרשות יהא נתונה לבנות מזבח ולהקריב, כמו שבררתי מן הירושלמי ותוספות יו"ט ודומיהן, וכמו שפסק בתשובת יעב"ץ ובספר כפתור ופרח בשם רבנו יחיאל מפריז, ובתשובת מהר"ץ חיות, וכן פסק הגאון חתם סופר ז"ל, ועל צבאם גדול האחרונים, רבנו מורנו הרב רבי עקיבא איגר זצ"ל".

ומה ההסבר בברכת קבלת העבודה בסוף התהליך? צריך לומר, שאז יתקבל לרצון גמור, כמו קבלת התפילה, שבוודאי גם עכשיו ה' יתברך שומע תפילה, אך שלמות קבלת התפילה תהיה אז - כך גם קבלת העבודה בשלמות לרצון תהיה אז. ועוד יתכן לומר, כי גם בעבודה ממש יש תהליך, ויש דברים שלוקח זמן עד שנעשים באופן המושלם, וקבלת העבודה היא כאשר העבודה היא במלואה, בכל פרטיה, כדוגמה שקודם מקריבין בטומאה, שיש בזה שני חסרונות - גם מצד הטומאה, וגם שאין קרבנות יחיד בכהאי גוונא, ועד שיטרו להחזיר הכל - או אז תושלם חזרת השכינה לציון בשלמות. או מעין זה, שקבלה מושלמת היא דווקא כאשר האויבים יוכרתו לגמרי, וזה לוקח זמן כמו שכתב התוספות יום טוב (מעשר שני פרק ה משנה ב) על דברי הירושלמי שם, שהוכיח מהמשנה שבנין בית המקדש קודם למלכות בית דוד, וכתב על זה התוספות יום טוב, שהבאור בזה הוא שבהתחלה עדיין יהיה לאויבים ממשלה קצת ויפריעו - עיי"ש.

ובדרישת ציון דן בשאלה זו עם רעו הגאון רבי יעקב יוקב עטלינגר (בעמ"ח ספרי הערוך לנר ביכורי יעקב והבנין ציון), שאף שלענין הלכה דן בתוקף בערוך לנר (סוכה מא) וגם בהתכתבויות ביניהם, שקודם צריך לבנות מזבח ולהקריב, התקשה בשאלה זו מסדר העבודה, והגרצ"ה (עמ' 148) השיבו באורך, ובין דבריו כתב בזה"ל: "מזבח חדש בציון תכין, ועולת ראש חודש, שהוא קרבן ציבור, ואחר כך בא דוד, בעבודת ביהמ"ק נשמח כולנו, שגם היחידים מביאים שלמי שמחה וזבחי נדבה לרצון, ועבודה שלימה כזו...יהיה אחר משיח... ולכן סדרו עבודה

שלמה הזו אחר צמח דוד. וכן בתפילה, שהרי אמר בש"ס כיון שבא דוד באת תפילה, וקשו אטו האידנא ליכא תפילה? עיי"ש פלא פלאים. ושוב (עמ' 260), דאטו מה שיאמר שאח"כ בא עבודה בא לשלול שמקודם לא היה עבודה? זה ודאי בלתי אפשר, שהרי אמר ג"כ שאחר דוד באה תפילה, אטו קודם דוד ח"ו ליכא תפילה?... מה שאמר באה תפילה - שיהיה אח"כ 'בית תפילה לכל העמים'.... וכן הוא בענין עבודה, לא בא לשלול שקודם דוד לא יאה עבודה, ודאי גם מקודם תהיה עבודת מזבח, כמ"ש הירושלמי ושאר ראיית שהבאתי, רק אחרי דוד באה העבודה לכל יחיד ויחיד ולכל העמים, וכמו שיש שני מיני תפילה - כן ישנו שני מיני עבודה, אחד למזבח לבד, והשני למקדש הקדש... ולא יאה עוד שום עבודה זולתו, כי אם ה' העליון יתברך שמו לבדו. [ועוד] ישנם שני מיני עבודה: קרבנות ציבור, שלא יקריב כל איש כרצונו מפני הטומאה, אלא רק הציבור לחובתם. קרבן כל יחיד המתנדב שיהיה הכל לרצון על מזבחי. עיי"ש עוד באורך.

כבוד רב, ובכרמ' הרחמן הוא ישיב העבודה למקומה במהרה בימינו'.

...



להתכונן לאפשרות

בחג השבועות הניף כהן את שתי הלחם במקום המזבח. מאז סערו בתי המדרש בישראל האם הדברים נעשו כהלכה או לא, ובירורים רבים בסוגיות קדשים ומנחות הולכות ומתבררות בין תלמידי החכמים.

לדעתי, הלחם העיקרי שיש ללמוד ממעשה זה הוא, שאחד החששות הגדולים שנשף בעורפנו, שמא הערבים יפתחו ב'מלחמת עולם' מול אירוע כזה, נמוג. הערבים הביעו מחאה ותו לא. שום בערה מיוחדת לא פרצה בארץ ישראל, מעבר למה שהערבים עושים בכל מקרה.

אמנם, כעבור עשרה ימים ממשלת ישראל הפציצה באירן, ומאז המזרח התיכון 'בוער'. אך כפי שכל אחד רואה, תגובת הערבים אינה קשורה כלל להנפת שתי הלחם במקום המקדש, אלא להשבת כבודם האבוד בהפצצות באירן. ואדרבה, אם בכל מקרה המזרח התיכון 'בוער', הבערה לא תגדל ולא תקטן אם יונפו שתי הלחם, כך שחשש זה הפסיק להיות רלוונטי לענין.

הדבר מעלה אפשרות, שאולי בשנה הבאה, משטרת ישראל שראתה שאין מה לחשוש מהערבים, תתיר בגלוי או בסתר, להניף מחדש את שתי הלחם.

ומכאן ואילך נבקש ונתחנן לפני רבני ישראל, שיאירו ממאור תורתם, יבררו ויורו את העם, כיצד לעשות זאת בצורה הטובה והנכונה ביותר.

קשה לתאר את גודל הבזיון - כלפי שמיא וכלפי ארעא - אם "תנו המלכויות רשות" לחדש את מצוות המקדש, ואנו נדחה את ידו הפתוחה של רבנו של עולם, שאולי ממש בקרוב תושט לעברנו.

מ. ג.

...

אין לבטל בשביר...

לכבוד מערכת 'קדושת ציון' שלום רב.

במאמר של הרב אורי אנגלרד על חידוש הקרבת קרבן פסח, הוא פותח במשפט של החזו"א "לכן בזמן הזה אי איתיהיב רשות להקריב קרבן פסח אין לבטל".

רציתי לשאול, הרי המשך הדברים הוא "אין לבטל בשביל שאין לנו כהן מיוחד..." שזה הנידון שם, והיינו לא שהוא אמר על כל צדדי הענין שאין בהם שום בעיה אלא מוסיף שם: "ואפשר להעמיד חכמים דבריהם אף

כה"ג, ושמענו שדנו בזה רבותנו אחרונים ז"ל, ועוד דנו משום חסרון תכלת לאבנט".

דהיינו שחוץ מחיסרון כהן יכול להיות גם עוד חשש אחר של חסרון התכלת.

יש"כ, יהושע הכהן



תשובת המערכת:

כוונת הכותב ברורה, שמדברי החזו"א רואים שיש משקל מכריע לרשות שנקבל להקריב, ואז אפשר להקריב ולא מחכים שהמשיח יבוא או שבית המקדש ירד מהשמים. בהמשך, כותב החזון איש על מניעות הלכתיות שיתכנו וישנן, אבל העיקרון הנ"ל יוצא ברור כשמש מדברי החזו"א, שאם נתגבר על האתגרים ההלכתיים, אכן נוכל להקריב.

...

על המלחמה

המאבק הוא דתי

לכבוד קדושת ציון העומדים על משמר ארצנו הקדושה, מצורף כאן דעת תורה ממרן הגאון רבי יצחק הוטנר זי"ע, מתוך הספר מילואי שלמה של הרב שלמה לורנץ, בו הוא מבאר שצריך למסור נפש כדי לא לומר חלילה שמשו מהגבולות שהבטיח הקב"ה לנו בארץ ישראל, אינו חלילה שלנו, ומתוך דבריו נשמע שאף אם היו מי שבעבר התירו למסור איזה בדל מארצנו הקדושה, מפני שלא ראו זה כמאבק דתי, אבל עכשיו שברור לכל שהמאבק הוא רק דתי, ברור שאסור לכו"ע כלל לדבר על איזה חלק כאילו אינו שלנו בהחלט, הנה הצטוט המלא:

"בשיחה שהייתה לי עם הגאון רבי יצחק הוטנר זצ"ל בשנת תשל"ה בערך, באשר אז עמדה השאלה האם מותר לוותר על חלק מא"י למען להשיג שלום עם הערבים, הגר"י הוטנר טען שוויתור על חלק של א"י פירושו הודאה והסכמה שהגבולות שנקבעו בתוה"ק אינם הגבולות של א"י, ואנו קובעים גבולות אחרים המקטינים את א"י, וברור לו שזה נכלל בהגדרתו של היש"ש דאסור לשנות דברי תורה מפני הסכנה וחייב למסור עצמו עליה, ואם ח"ו ישנה דין הוי כופר בתורת משה. אחרי קבלת רשות להשמיע דעתי טענתי נגדו שלא מדובר שאנו נודה שהגבולות של א"י הם לא כפי שכתובים בתוה"ק, אנו יכולים להצהיר ולהכריז שהגבולות של א"י הם כפי שכתוב בתורה, ואנו מאמינים שכך הם יהיו לנצח, אלא שכדי להפסיק את שפיכות הדמים ושלא להסתכן בהחרפת המצב ובמלחמה נוספת אנו מוכנים למעשה, דה פקטו, למסור בידם חלק מארצנו, מבלי לוותר ח"ו בעיקרון, דה יורה, אף על שעל אדמה של גבולות שנקבעו בתוה"ק. הדגשתי שכמי שנמצא בעניין יודע אני בודאות שהוויכוח עם מצרים הוא לא על עקרונות, ובוודאי שלא על עקרונות דתיים, אלא במה שנוגע למעשה. הגר"י הוטנר לא קיבל את דעתי, למרות שגיליתי לו שכמה פעמים שמעתי ממרן הגרא"מ שך (שליט"א) [זצ"ל] שלמען שלום אמת מותר וצריכים לוותר אפילו על חצי א"י". (מילואי שלמה עמוד רס"א)

כמו כן חשבתי שמן הראוי שתפרסמו את דברי המלבי"ם בתהלים פ"ג, כדי לחנך את אותם השוטנים שמרגישים כאילו מלחמת הערבים אינה נגדנו, אבל האמת היא שמלחמתם היא רק על ה' ועל משיחו, וראיה לזה

שגם עמים הרחוקים מא"י כאיראן ותימן, מתגרים בנו מלחמה, מכיוון שכל ענינם אך עליך ברית יכרותו. בכבוד רב,

ח.א., ירושלים

תלמיד ישיבת פחד יצחק, מתלמידי תלמידיו של אותו גאון וצדיק הגר"י הוטנר זצ"ל

ובדרך אגב אספר מה ששמעתי מרה"י הגר"י דיידוד שליט"א, ב'יום ההצלה' כ"ה אלול, יום בו ניצלו הוא והרבנית ברוריה, והפחד יצחק זצ"ל, מדי החוטפים הערבים שחטפו אותם עם המטוס, והיו שם בסכנת נפשות גמורה, יושבים על מטוס ממולכד בחומר נפץ, ואמר אז הפחד יצחק זצ"ל ש'אשרינו שזכינו להיות שליחים של כלל ישראל, במאבק על ארץ ישראל' והדברים מפעמים ונוראים מאד.

וז"ל המלבי"ם על תהילים פ"ג:

"מה שיערימו סוד על ישראל הוא מצד שהם עמך, ויתיעצו - ועקר העצה שלהם ותכלית מגמתם הוא על צפוניך על עיניי הא-להות הצפונים, כמו על אמונת האחדות ועל קשר א-להותך והשגחתך על ישראל, ועל התורה והמצוות שנתת להם שרוצים לבטל זה מאתם...

אמרו זה לזה, לכו ונכחידם מגויי שלא יזכר שם ישראל עוד - שרוצים לבטל שם ישראל, ששם זה מורה על שמונהגים למעלה מן הטבע, ושהם מושגים מה', ששם זה לא יזכר עוד, וא"כ עיקר ביאתם הוא לבטל את האמונה ועליך באו על א-להותך הנודע בעולם ע"י ישראל.

כי - באר הראיה לזה שעקר ביאתם הוא על הא-להות, כי הנה היו שם עמים מפורדים, יש מהם שכנים לא"י ויש רחוקים מא"י, וזה מבואר כי השכנים לארץ שלוחמים ולוקחים לעזרתם עמים רחוקים, כל אחד יש לו תכלית מיוחדת, השכנים ילחמו מפני שיראים מהם או כדי לקחת גבול ארצם, והרחוקים ילחמו בעבור השלל והבז, אבל הם נועצו לב יחדו שבאו כולם בלב אחד ועצה אחת, ויש להם תכלית אחד, מפני שעליך ברית יכרתו - שתכלית ביאת כולם הוא עליך, שמקנאים על פרסום א-להותך בעולם ע"י ישראל, וזה התכלית המיוחד לכלם!"

...

השם נפשנו כחיים

לכבוד מוצאי הגליון המאיר עיני ישראל 'קדושת ציון', אודה לכם מאוד אם תפרסמו מאמר זה שכתבתי. דוד ישראל הכהן קוק.

"השם נפשנו כחיים ולא נתן רְמוּט רְגֵנוּ".

אפילו בר בי רב דחד יומא בודאי שמע על דברי רבינו הרמב"ן הידועים בסוף פרשת בא, ואעתיק קצת מהם: "וכאשר ירצה הא-להים בעדה או ביחיד ויעשה עמהם מופת בשינוי מנהגו של עולם וטבעו יתברר לכל ביטול הדעות הללו כולם, כי המופת הנפלא מורה שיש לעולם א-לוה מחדשו, ויודע, ומשגיח, ויכול. וכאשר יהיה המופת ההוא נגדו תחילה מפי נביא, יתברר ממנו עוד אמתת הנבואה כי ידבר הא-להים את האדם ויגלה סודו אל עבדיו הנביאים, ותתקיים עם זה התורה כולה...". והרמב"ן מצייץ מצוות רבות, שהן עדות ליציאת מצרים, כגון הפסח ואיסור החמץ בו, התפילין, מזוזה, זכירת יציאת מצרים כל ערב ובוקר, סוכה ועוד.

"מלבד שהודה שחסד הבורא גדול מאוד על עושי רצונו שהוציאנו מאותה עבדות לחירות וכבוד גדול לזכות אבותיהם [אברהם יצחק ויעקב] החפצים ביראת שמו. ולפיכך אמרו הוי זהיר במצווה קלה כבחמורה שאי אתה יודע מתן שכרן של מצוות, שכולן תמורות ותביבות מאוד, שבכל שעה אדם